

A munka szervezete az árútermelő társadalomban.

— Első közlemény. —

társadalom mai rendje — a fönnálló jogrend — a gazdasági élet egy bizonyos adott szervezőmódjával kapcsolatos. E gazdaságszervezet leginkább szembetűnő sajátja, hogy keretében a termékek — szabály szerint — csere (vétel, eladás) útján jutnak el a fogj osztókhöz. A csere: kétoldalú szolgáltatás. Ahol a csere uralkodik, ott bárki, bárminő terméket vagy szolgáltatást szerez meg: nem ingyen jut hozzá (mint pl. valami adóhoz, járandósághoz vagy más egyoldalú szolgáltatáshoz), hanem kénytelen valami más terméket vagy szolgáltatást adni érte.

Kapcsolatban a csere általános uralmával: a fönnálló társadalomban élő fogyasztó kevés olyan terméket fogyaszt el, mely az ő saját közreműködésével termelődött; hogy valaki saját munkájának termékét fogyasztaná, anélkül, hogy ez előbb cseretárggyá, áruvá alakult és forgalomba került volna: ez aránylag kevés számú esetben fordul elő. Sőt vannak vállalkozók és munkások, kik olyan jószágok termelésén fáradoznak, amelyekből ők soha életükben semmit sem fognak elfogyasztani. A termelés nem oda irányul, hogy közvetlen, természetben való elfogyasztásra szolgáló jószágokat hozzon létre, hanem oda, hogy elcserélni, eladni való fogyasztási tárgyakat, vagyis árúkat állítson elő. A fönnálló társadalomban a termelés: árútermelés; a mai társadalmi gazdaság: cseregazdaság.

A gazdasági élet e sajátos szervezete nyilván egybefügg annak rendjével és módjával, amely szerint a munkának a termeléshez szük-

séges szerveződése előáll. Végző instanciában bármely adott társadalmi rend egy bizonyos adott munkaszervezetet takar és a társadalmi rend valamely átalakulását mindig a termelő munka szervezőmódjának valamely változására lehet visszavezetni. Elég, ha e tekintben egy közismert tényre utalunk: az antik társadalomnak a rabszolgamunkával, a hűbéri társadalomnak a jobbágy munkával, s a modern társadalomnak a bérmunkával való kapcsolatára. Marx Károly óta magának az árútermelő társadalomnak két alakját különböztetjük meg: az egyszerű árútermelő társadalmat és a kapitalisztikus társadalmat. E kettőnek különbsége is szembeszökően azonos a munka szervezőmódjának különbségével; — míg az egyszerű árútermelésben minden termelő saját termelőeszközökkel rendelkezik és nem munkaerejét, hanem termékeit viszi piacra: addig a kapitalisztikus árútermelésben a termelő meg van fosztva termelőeszközeitől és mint bérmunkás, nem termékeit, hanem munkaerejét árulja.

Ez a kutatás, melyhez most hozzáfogunk, kísérlet abban az irányban, hogy megállapítsa azon elveket, melyek alapján a modern kapitalisztikus társadalomban a munkának a termelés céljára való szerveződése előáll. Ha ezeket megismerjük: akkor megismerjük egyszersmind azon erőket is, melyek a társadalom mai alakját föntartják.

A mai társadalomban a bérmunkás-termelők mellett igen sok olyan termelőt is találunk, aki saját termelőeszközeivel dolgozik és ezzel kapcsolatban nem munkaerőt, hanem munkaterméket visz a piacra. Sőt az utóbbiak száma a legtöbb civilizált országban egyenesen fölülmúlja a bérmunkások számát. Mégis föntartás nélkül kapitalisztikusnak szokták nevezni a mai gazdaságrendet; és tényleg el kell ismernünk, hogy a tőke vezet és uralkodik benne. Maguk az egyszerű árútermelők (kisiparosok, kisparasztok), kik a mai társadalomban élnek — bár épen nem hiányoznak közülök a teljesen önállóak — nagyjából a tőkétől függő helyzetben vannak. Azonban minden bizonytalansággal ismernők meg a kapitalisztikus társadalmat, ha kihagyunk az egyszerű árútermelés sajátosságait. Ami már azért sem volna ajánlatos, mert a kapitalisztikus munkaszervezet sajátosságainak fölfogását is megnehezítené. A kapitalizmus: komplikáció az egyszerű árútermelői szervezetében; a komplikációt nem érthetjük meg, ha előbb nem ismerjük a szervezetet, melyben előállott. Egyelőre tehát — a következő lapokon — csak az egyszerű árútermelésről lesz szó.

I. Egyszerű cseregazdasági munkaszervezet.

Feladatunk abban áll, hogy az árútermelésnek, mint munkaszervezetnek, sajátosságait megállapítsuk. Legegyszerűbb módja lesz ennek,

ha előbb azokat a gazdaságszervezeteket vesszük szemügyre, amelyek az árútermelést nem ismerik, amelyek tehát csere kizárásával funkcionálnak. Milyen sajátságok jellemzik az ilyen közösségek munkaszervezetét? Nyilván olyanok, amelyek a cseregazdasági munkaszervezetből hiányzanak.

Képzeljünk el valamely kommunisztikus társadalmat, például valamely ősi faluközösséget, mely a cserét nem ismeri, mely azonban e körülmény dacára bizonyos mértékben differenciált termelést folytat, amennyiben a tápszereken kívül egyebet is, például ruhákat, bútorokat és fegyvereket is termel.* Mindezen jószágokból a társadalom minden egyes tagja részesül és pedig ellenszolgáltatás nélkül, pusztán azon jogcímen, hogy ő a társadalomnak tagja. De mindezen jószágok nem kerülnek elő a levegőből, termelni kell őket, ez pedig munkába kerül. A munka azonban fáradságérzéssel jár, s a fáradság kellemetlen érzés; legyőzése energiát igényel. A fogyasztásra nem kell kényszeríteni senkit; a fogyasztás örömmézzel jár, s az örömmézéseket mindenki keresi. Ellenben a kellemetlen érzéseket mindenki lehetőleg elkerülni igyekszik s ezért senki sem hajlandó arra, hogy dolgozzék, hacsak valamely ki nem elégített szükséglet nem háborgatja; hacsak az a kellemetlen érzés, melyet az illető szükséglet ki nem elégítése okoz, nem erősebb, mint az a kellemetlen érzés, mellyel a munka jár. Ily esetben az egyén hajlandó lesz arra, hogy magát a termelő munka fáradságának alávesse.

Ám a szóban forgó társadalom jószágainak termelői: a földművesek, valamint a takácsok, fazekasok s egyéb iparosok közül egyetlen egyet sem bántanak ki nem elégített szükségletek, mert hiszen mindegyikük tagja a társadalomnak, s így — részes lévén a társadalom jószágaiban — biztosítva van az ő egyéni szükségleteinek kielégítése felől. Hogy mégis mindegyikük dolgozik és fárad az összesség jóvoltáért: ennek az oka, hogy ellenkező esetben, mint dologtalan élősködők az egész társadalom erkölcsi megvetését vonnák magukra, ami oly kellemetlen volna nekik, hogy inkább dolgoznak, semhogy magukat

* Kautsky Károly hoz fel egy könyvében az árútermelés sajátságainak könnyű megértetésére szolgáló példa gyanánt egy ilyen kommunista falut. Átvesszük tőle a magyarázat e módszerét az ő alkalmazott példájával együtt, megjegyeztvén, hogy az ú. n. öskommunizmus a maga történelmi valóságában nem az itt szereplő, hanem egy egészen más, komplikáltabb és módosult alakban állott fönn. (V. ö. Felix Somló; *Der Güterverkehr in der Urgesellschaft* Bruxelles u. Leipzig, 1909. Konklúziói a *H. Sz.* 1909 januári és februári számában magyarul is megjelentek.) Nekünk azonban a lehető legegyszerűbb példára van szükségünk, mely ezen a helyen nem szolgál egyébire, mint a fogalmak genetikus kifejtésére, történelmi realitásra való igény nélkül.

annak kitegyék. Tehát egyéni szükségleteiken kívül álló erkölcsi kényszerűség az, mely őket arra indítja, hogy magukat a munka fáradtságának alá vessék. Föltéve különben, hogy az erkölcsi eszközök a munkában való buzgalom föntartására nem elegendők: a kommunisztikus szervezetű társadalom nem kerülheti el, hogy ne alkalmazzon fizikai kényszerítő eszközöket a dologtalanok ellen, mert ha ezt elmulasztaná: saját fönmaradását veszélyeztetné.

De arról is gondoskodnia kell az ilyen szervezetű társadalomnak, hogy egyesek a telhetetlenebbek közül ne markoljanak bele túlságosan a társadalom jószágaiba, megrövidítvén a többieket és békétlenséget támasztván a társadalom kebelében. Amennyiben a szokás ereje ilyen az esetekben az egyesek megfékezésére nem elegendő: a társadalom kénytelen a békeesség érdekében gondoskodni a jószágok méltányos széjjelosztásáról s azok megbüntetéséről, kik a széjjelosztás szabályait áthágják.

Rossz termékek alkalmával, ínséges időkben, mikor nincs mindenki számára elegendő eleség s amikor nem arról van szó, ki mennyit élvezzen, hanem arról, hogy ki mennyit nélkülözzön: szinte lehetetlen, hogy a fogyasztási közösségben élő egyének között a jó egyetértés fönmaradjon. Mivel ilyen időszakok különösen primitív termelés mód mellett gyakoriak: előbb-utóbb minden kommunisztikus közösségben kialakul egy különálló társadalmi szerv, mely a termékek széjjelosztását tervszerűen végrehajtja és a dologtalanokat munkára kényszeríti.

Ha azonban a széjjelosztás tervszerűen megy végbe: tervszerűen megy végbe a termelés is. Mert aki ismeri a társadalom tagjainak szükségleteit és — legalább nagyjából — a különféle szükségleti tárgyak termelésének lehetőségeit: azt is megmondhatja, hány ember kell ennek, hány ember kell amannak a szükségleti tárgynak termelésére. Ilyen társadalomban nem fordul elő, hogy ebből vagy amabból a jószágból többet termelnének, mint amennyi szükséges, de ha előfordulna: rögtön módosítanák a termelés beosztását, elvonva az illető termelőágból néhány munkást, kiket aztán más termelőágakba helyeznének át. Ha pl. valamely agronómiai javítás következtében több a kenyér, mint kellene: a község elvon néhány embert a földműveléstől és fegyverek vagy más iparcikkek készítésével bízza meg őket. Föltéve, hogy minden jószágból több volna, mint kellene: egyszerűen megrövidítenék az általános munkaidőt.

Az előadottakkal rokon jelenségeket találunk minden gazdaságrendszerben, melyből a csere hiányzik, sőt valamely, a cserét nagy mértékben alkalmazó társadalom minden olyan alkotórészeiben, melynek határain belül a cserét kizáró viszonyok uralkodnak. Így az antik tár-

sadalmakban az egyes polgárok háztartásai (a háztartásba a termelő üzemeket is beleértvén) sok jószágot cseréltek ki egymás között, de a háztartáson belül, habár ez nem ritkán a rabszolgák tízezreit foglalta magában, hiányzott minden csereviszony. Az úr eltartotta a rabszolgát, mert egy ilyen értékes háziállatot nem hagyhatott éhen pusztulni; a rabszolga pedig biztos lévén szükségleteinek kielégítése felől, semmit sem dolgozott volna, ha nem kényszerítették volna külső erőszak által munkára. A termelés tervszerűségét is megtaláljuk minden antik háztartásban, mely, ha elég nagyterjedelmű volt, az élelmiszerektől kezdve úgyszólván a műipari termékekig majdnem mindent maga állított elő. Volt olyan gazdag római, ki csupán építéssel állandóan ötszáz kőműves-rabszolgát foglalkoztatott. A termelés tervszerűtlensége a társadalomban csak az egyes háztartások között volt észlelhető, a csereviszonnyal együtt, melyben ezek egymással szemben álltak. Amely ponton a csere megszűnt: ott elkezdődött a széjjelosztás kiszabottsága, a termelés tervszerűsége és a külső munkakényszer.

A jobbágyviszony szintén nem volt csereviszony — személyi viszony volt ez, bizonyos hagyományos tartozásokkal és kötelezettségekkel. Ehhez képest a középkori nagybirtokon is megtaláljuk ugyanazon három sajátságot, melyekkel a kommunisztikus társadalomban vagy az antik háztartásban találkoztunk s amelyek általában mindenütt megvannak, ahol több egyént minden csereviszony kizárásával termelésre egyesülni látunk.

E három tulajdonság elseje: a fogyasztásbeli közösség, mely a résztvevő egyének egyikét sem zárja ki a termékek élvezetéből. Ott, ahol az egyének száma nagyobb és a termelés differenciáltabb: az egyének (legfeljebb egy elenyésző kisebbség kivételével) nem saját tetszésük szerint, önkényesen kivett részt élveznek a termékekből, hanem annyit, amennyit széjjelosztás útján kapnak. Amennyiben a széjjelosztás tervszerű: személy szerint, vagy bizonyos személyi minőség szerint van megállapítva, ki mennyit kap ebből vagy amabból a termékből. A részt élvező egyén minden bizonnyal kötelezve van bizonyos munka szolgáltatására; de az egyén munkája és a termékből való részesedése között nincs közvetlen összefüggés; ha ugyan le is mondana a munkás az öreá eső részről: ez korántsem vonná maga után a munka kötelezettségétől való szabadulást. És fordítva: amennyiben valamely okból nem is dolgoznék: az összesség (vagy ennek személyesítője, pl. a rabszolgaartató úr vagy a földesúr) mégsem hagyná őt éhen pusztulni.

Második sajátság: hogy — a munka és a termékből való részesedés között hiányozván a közvetlen kapcsolat — a munkást nem

egyéni szükségletei kényszerítik a dologra, hanem valamely erkölcsi vagy fizikai kényszerítő eszköz.

Harmadik sajátság: hogy a széjjelosztással együtt a termelés is tervszerű; a termelés vezetője ismervén a kielégítendő szükségleteket, tudja, mennyit kell vagy lehet ebből vagy amabból a jószágból termelni.

Ahol ez a három sajátság megvan: ott nincs csere, ott a cseregazdaság elemeit hiába keressük. Főntartjuk azonban, hogy a cseregazdasági szervezet nem zárja ki föltétlenül a termelés tervszerűségét; épen nem képtelenség egy olyan, az árútermelés alapján nyugvó gazdaságszervezet, melyben a társadalmi termelés tervszerűen, a szükségletek figyelembevételével, a termelőágak egymás között való arányának a szükségletekhez alkalmazkodó tudatos beosztásával megy végbe. Viszont tény, hogy ilyen cseregazdasági szervezetet a múltban nem ismerünk; a történelmi fejlődés azon módon, amint a munkakényszert s a személy szerint való jószágelosztást kiküszöbölte: megszüntette egyszersmind a termelés tervszerűségét. Ámde épen a legújabb idők jelenségei között találunk olyanokat, melyeket olybá kell vennünk, mint a tervszerűség csíráit az árútermelés szervezetében. Egyebek között a fogyasztószövetkezetek sikerei azt bizonyítják, hogy tisztán cseregazdasági alapon is lehetséges olyan termelés, mely tervszerűen alkalmazkodik a fogyasztás igényeihez és hogy ez a sajátság épen nem összeférhetlen az árútermeléssel.

Az említett sajátság másik ketteje azonban — a személy szerint való jószágelosztás s a munkakényszer —ki nem egyenlíthető ellentétben áll az árútermeléssel. Úgy az egyik, mint a másik egyoldalú szolgáltatást föltételez, holott a csere: kétoldalú szolgáltatás. Cseregazdaság, árútermelés: azon munkaszervezet, melyben a dolgozó egyént csupán saját egyéni szükségletei kényszerítik munkára, s amelyben viszont a munkásnak senkitől sincs olyan követelni valója, melyet munkával meg nem szolgált.

Lássuk most már, minő szervezeti különbségek vannak az ilyen társadalmak között. A cserét kizáró gazdaságszervezet mintájául szolgáljon a már előzőleg leírt kommunista község. (Mindaz, amit a kommunizmus szervezeti sajátosságairól mondunk: lényegtelen módosításokkal más olyan gazdaságszervezetekre is áll, melyeknek belső folyamatai csere kizárásával mennek végbe, tehát a rabszolgaszervezetre és a középkori nagybirtokra, ha ezekről nem is fogunk külön megemlékezni.) Cseregazdasági szervezet gyanánt képzeljünk el egy olyan árútermelő társadalmat, mely csupa önálló s egyszersmind bér munkások nélkül dolgozó termelőből áll, kik árúikat természetben

cserélik ki egymással. Pénztől, kapitalizmustól eltekintünk: mi most a cseregazdaság elemi sajátságait akarjuk megismerni, s ez annál könnyebb, minél egyszerűbb és könnyebben áttekinthető viszonyok közé helyezkedünk.

A fogyasztási közösségnek és a csereviszonynak van egy közös sajátsága is. Tegyük föl: a kommunista község minden egyes lakója részesül — egyszerű széjjelosztás útján — minden egyes fajta jószágból, melyet a község termelt, vagy megszerzett. De épúgy a csereviszonyban álló termelő egyének közül is mindegyik részesül — csere útján — minden egyes fajta jószágból, amelyet a csereviszonyban állók összesége termelt. Tehát a csere sem egyéb, mint széjjelosztás.

De különbség a széjjelosztás e két alakja között, hogy míg a kommunista községben minden egyes termék széjjelosztását az összesség, vagy ennek nevében az előjáróság intézi: a csereviszonyban álló termelők maguk végzik el a széjjelosztást, minden központi vezetés nélkül. A széjjelosztás folyamata egymástól elszigetelt csereesetekre bomlik. Két-két egyén összetalálkozik és cserél. Mindegyik kínál valamit és mindegyik kap érte valamit, de egyik sem fogad el cserébe a maga kínált árújáért olyan fajtájú és minőségű árút, amilyent nem használhat, vagy amilyen neki magának is van. Ahol csizmadiának csizmát kínálnak: ott aligha lesz vásár. A cserélő csak olyan árút fogad el cserébe, melynek minősége az ő kínált árújától eltér s emellett valamely ki nem elégített szükségletének fedezésére alkalmas.

A cserének ebből a sajátságából (hogy t. i. a jószágok minősége körül forog) fölismerhetünk még egy másik különbséget a szóban forgó két fajta gazdaságszervezetben lefolyó széjjelosztás között. Ha a kommunista község valamely nagyobb széjjelosztást foganatosít: raktára kiürül, mert úgy adta oda a termékeket, hogy semmit sem kapott értük. Ha ellenben egy árútermelő bármilyen nagy vásárt csapott, habár az összes birtokában lévő termékeket széjjel is cserélte, azért kamarája még mindig tele van, csak fajta és minőség dolgában történtek benne változások. A fogyasztási közösségben lefolyó széjjelosztás mennyiségbeli, ellenben a csereviszonyban álló termelők között csupán minőségbeli széjjelosztás van.

Úgy látszik, mintha a csere kizárásával működő gazdaságszervezetekben, hol a széjjelosztás mennyiségbelileg történik, igen nagylelkű elbánásban részesülne az egyén. Mert lám, a közösség, vagy ennek vezetője ellenszolgáltatás nélkül adja neki oda azokat a jószágokat, melyeket szükségletei megkövetelnek. Ám az ilyen nagylelkűség épen nem esik neheze az ilyen közösségnek, vagy vezetőségének, mert hiszen módjában áll, hogy az egyént, ha nem dolgoznék, munkára

kényszerítse. Az egyén nem független az összességtől s a dologra hívó parancsnak engedelmeskedni tartozik.

Ellenben a cseregazdaság olyan termelők szerveződése, kik szabadok és függetlenek úgy egymástól, mint az összességtől. A csereviszonyban álló termelőknek nem áll módjukban, hogy egymást munkára kényszerítsék. Ehhez képest aztán nem is ad egyik a másiknak semmi olyan jószágot, ami neki munkájába került, hacsak nem kap érte egy másik jószágot, amelynek előteremtése hasonló munkába kerül, így cselekedvén, akárhány fajtájú és minőségű árut kap cserébe az ő saját termékeiért: ezeknek összessége nem kevesebb emberi fáradtságot fog tartalmazni, mint amennyibe az ő saját, cserébe adott termékeinek előteremtése került. Ehhez képest azt a munkamennyiséget, amelyet teljesített: önmagáért, önmagának teljesítette.

Munkájának terméke: az ő magántulajdona. Ha nem ez volna, akkor nem kívánhatna érte ellenszolgáltatást, akkor ellenszolgáltatás nélkül kellene odaadnia. Csere csak ott lehet, ahol magántulajdon van; a cserélő felek kölcsönösen magántulajdonosoknak — tehát egymástól függetleneknek, egymás irányában semmivel sem tartozóknak — ismerik el egymást.

S az egyszerű árútermelés uralma alatt a cserélő felek tényleg ilyenek is. Mindegyik számára megvan, másoktól függetlenül, a termelés lehetősége; egyik sem szorul termelőeszközök dolgában a másikra. Mindegyik munkás egyszersmind tulajdonosa a termelőeszközöknek, melyeket használ. Ami természetes, mert a termelőeszközök is munka termékei, tehát csak a munkás tulajdonát alkothatják ott, ahol a munka egész terméke a munkásé.

Az egyszerű árútermelés: olyan egymástól személy szerint független termelők társadalmának munkaszervezete, akik saját munkájuk gyümölcsét magántulajdon gyanánt bírják és egymás között nem személy, hanem tárgy szerint, termék-termék ellenében osztják szét. Mennyiségileg ki-ki önmaga számára termel s a termék csak minőlegesen kerül szétosztásra.

A minőleges szétosztás mértéke: a csereérték. Minden árúnak van valamely általánosan elfogadott csereértéke, amely meghatározza, milyen arányban cserélődjék ki egyéb árukkal. A csereértéket, amint ez a már előadottakból következik, az egyszerű árútermelésben azon munka mennyisége szabályozza, melybe az illető áru termelése kerül. Ha egy átlagos ügyességű takács átlagos jószágú munkaeszközökkel 10 órai munka árán készít el 1 méter szövetet, egy átlag-csizmadia pedig 20 órai munkával 1 pár csizmát: akkor egy pár csizma általában 2 méter szövet ellenében cserélődik ki. (A nyersanyagtól egyszerűség

kedvéért eltekintünk.) Akadhat azonban olyan, az átlagnál ügyetlenebb, vagy rosszabb munkaeszközökkel dolgozó csizmadiák, ki csak 30 órai munka árán képes 1 pár csizmát elkészíteni. Ám azért egy takács sem ad az ő csizmájáért kétfő helyett három méter szövetet, mert hiszen talál untig elég csizmadiát, aki 2 méter szövetért is ad neki egy pár csizmát. Tehát valamely áru csereértékét nem a termeléséhez egyénileg szükséges munka szabja meg, hanem (ahogy Marx kifejti) a társadalmilag szükséges munka. Valamint a nyelv, mely az egyének közlekedésére szolgál, nem egyéni fogalmakat fejez ki (melyek minden egyén agyában más képet öltenek), hanem társadalmilag átlagozott fogalmakat: azonképpen a csereértékben is, abban a nyelvben, melyen az árutermelők egymással közlekednek, nem egyéni munkateljesítések, hanem társadalmilag átlagozott munkateljesítések jutnak kifejezésre.

Az egyszerű árútermelés, mint említve volt: társadalmi munkaszervezet. Mit kell azonban társadalmi munkaszervezet alatt értenünk? A munka azon emberi tevékenység, mely természeti vagy értelmi akadályok legyőzése útján az emberi szükségletek kielégítésére irányul. Következésképpen a társadalmi munka szervezése magában foglalja egyfelől a termelés lehetőségeinek, másfelől a társadalomban meglévő szükségleteknek számbavételét. A különböző fajta szükségletek erejének egymáshoz való viszonya szabja meg aztán, a dolgozók mely hányadrésze kell ennek, mely hányadrésze kell amannak a társadalmi szükségletnek kielégítésére.

Mindez megtörténik az egyszerű árútermelésben, s általában az árútermelésben; csakhogy az egyszerű árútermelésnek azon kezdetleges alakjában, melyről most szó van, teljesen öntudatlan, tisztán automatikus módon. Ha nő az összesség átlagának valamely jószág iránt mutatkozó szükséglete: ez odavezet, hogy az illető jószág a csereforgalomban becsesebb lesz; csereértéke növekszik. Megnövekedett csereérték kellemes helyzetbe hozza az illető árúnak termelőit, kik addig, míg termékük csereértékének emelkedése tart: egy napi munkájuk termékét több, mint egy napi munkába kerülő árúkra tudják becsereélni s így rendes munkajövedelmükön felül még egy bizonyos, munka nélkül nyert jövedelmet is élveznek. Az összesség a maga öntudatlan módján mintegy prémiumot fizet a társadalom szükségleténél kisebb mértékben üzött termelőgágyakorlóinak, amely prémium azután sok, előzőleg más termelőgágyaktól igénybevett egyént csábít a fokozott mértékben kívánt áru termelésére, mindaddig, míg az ezzel foglalkozók száma újból helyes arányba nem kerül a társadalom szükségletével, amikor aztán a csereérték sem lesz magasabb a termeléssel járó munkafáradtságnál. Ellenkező esetben, ha súlyos a társadalom átlagának valamely jószág

íránt való szükséglete: ez a körülmény az illető jószág csereértékének sülyedésére s így oda fog vezetni, hogy bizonyos számú dolgozó elhagyja az illető termelőágot.

Hasonló változásokat tapasztalhatunk, ha bizonyos jószágok termelése különös akadályok fölmerülése miatt nehezebbé vagy találmányok, termelő javítások következtében könnyebbé válik.

Így szabályozódik az egyszerű cseregazdasági munkaszervezet, így alkalmazkodik a társadalom szükségleteihez azon egyszerű tény erejénél fogva, hogy minden egyén arra törekszik, hogy a lehető legkisebb munkateljesítmény által szükségleteinek lehető legtökéletesebb kielégítését érje el.

Bármely jószág csereértéke végső okban az iránta mutakozó szükségletből indul ki, a jószág használati értékéből. A fogyasztó az árút azért akarja megszerezni, azért hajlandó érte áldozatra, mert ki nem elégített szükséglete kívánja azt az árút. De természetes, hogy az az áldozat, melyet érte hozni hajlandó, nem lehet kisebb azon munkafáradtság társadalmilag szükséges mennyiségénél, melybe az illető árú termelése kerül. Mert hiszen a munka: olyan emberi tevékenység, mely szükségletek kielégítésére irányul, s amely rögtön megjelen ott, ahol ki nem elégített szükségletek vannak és eltűnik onnét, ahol ilyenek nincsenek. Mindaddig, míg a munka követni képes a szükségletet (de csak addig), az árúk csereértéke — pillanatnyi ingadozásoktól eltekintve — nem térhet el az árúban foglalt munkamennyiségtől. Az egyszerű árútermelésben, melyről szó van, ez az állandó állapot; egyszerű árútermelés a maga tisztaságában csak ott és addig létezhetik, ameddig és ahol a gazdaságilag fontos jószágok — első sorban a tápszerek — szaporítása a szükségletet túlhaladó mértékben lehetséges, és nem ütközik munka által le nem győzhető természeti akadályokba.

A csereérték tehát a használati értékéből indul ki. Sohasem szabad azonban szem elöl tévesztenünk, hogy bár egyazon árú használati értéke egyénenként változhatik is: egyazon árú csereértéke egyazon árútermelésben, egyazon időpontban csak egyféle lehet. Mindaddig, míg az árútermelés egységes munkaszervezet: nem lehet benne többféle csereérték, mert egyazon árú termelői nem állhatnak az összességhez egyénenként különböző viszonyban. Képtelenség, hogy az árútermelő a maga árújának egyéni csereértéket szabjon és ezt érvényre is juttassa, mert nincs olyan cserélő fél, ki hajlandó volna az ő egyéni csereértékét respektálni mindaddig, míg másutt előnyösebben cserélhet. Látszólag a csere egyéni, elszigetelt aktus, voltaképen azonban nem egyéb, mint

a társadalmi termelés eredményének széjjelosztása. Ehhez képest valamennyi csereeset egymással kölcsönhatásban áll és átlagozódásra törekszik.

A társadalmi munkaszervezet változásai, a különböző termelő-ágak egymáshoz való viszonyának módosulásai az árútermelő társadalomban minden bizonynyal nem oly kézzelfogható és világos lefolyásúak, mint a kommunisztikus gazdaságszervezetben. Emitt, ha a társadalom szükségletei módosulnak, vagy technikai javítások következtében újabb szükségletek kielégítése válik lehetővé: az összesség, illetőleg a vezetőség át fog helyezni megfelelő egyéneket az illető termelőágakba. Az összességnek módjában áll, hogy az egyénnek ne csupán azt írja elő, mennyi munkát végezzen, de azt is, hogy milyent, ami állandóan könnyűvé teszi a termelőágak olyan beosztását, mely a szükségletekkel összhangban áll. Ellenben az árútermelőt senki sem kényszeríti; sem arra, hogy mennyi munkát, sem arra, hogy milyen munkát végezzen. Ha keveset dolgozik: kevés terméket hoz létre. Munkára az ő saját szükségletei kényszerítik. Ámde az egyént az ő szükségletei csupán afelől tájékoztatják, mennyi munkát végezzen, ellenben homályosságban hagyják az iránt, hogy milyen munkát végezzen, milyen fajtájú és minőségű jószágot termeljen. Mert ha mennyiségről, értékről van szó: saját maga számára termel, mivelhogy az egyszerű árútermelésben nincs mennyiségbeli széjjelosztás. Mihelyt azonban minőségről van szó: az egyén megszűnt önmaga számára, saját szükségletei kielégítésére termelni, mert hiszen termékeit nem ő maga fogja elfogyasztani, legfeljebb, ha azoknak egy csekély részét. A csere: minőségbeli széjjelosztás, mely az árútermelés uralma alatt kiterjed az egész társadalomra. Képzeld el, hogy egy csizmadia azon töprengene, vajon szükség van-e az ő munkájára, mint csizmadiamunkára és ne lásson-e inkább valami egyéb foglalkozás után? Saját szükségleteiből ezt nem tudná megállapítani, mert ő abból a sok pár csizmából, melyet évente készít, kettőt is alig fogyaszt el. Az ő szokott vásárlóinak szükségletéből sem, mert ezeknek módjukban áll, hogy őrajta kívül más csizmadiáktól is vásároljanak. Csak ha tudná, mennyi csizmára van szüksége az egész árútermelő társadalom összes csizmaviselő tagjainak, és hogy ezzel szemben hány csizmadia él a társadalomban, s ezek együttvéve több vagy kevesebb csizmát tudnak-e termelni, mint amennyi összesen kell: akkor tudná csak megmondani, házagot pótol-e az ő munkája és nem volna-e jobb, ha más minőségű munkakörrel cserélné föl.

Valósággal azonban az árútermelő társadalom szervezete már természetből fogva olyan, hogy a csizmadiát megkíméli az ilyenféle

töprengésektől. Ha több a csizmadia, mint amennyi a társadalom csizmaszükségletének kielégítéséhez szükséges: akkor minden egyes csizmadia azt fogja észrevenni, hogy csizmáin csak úgy képes túladni, ha nagyon erősen kínálgatja és azoknak szokott árából leenged. Aminek aztán az a következménye, hogy egy-egy csizmadia, bár egész esztendőn át szorgalmasan dolgozott, még sem kap évi munkájának termékeért annyi jószágot cserébe, mint valami más mesterember. Ilyenképpen a csizmadia, mint általában az árútermelő, az ő saját szükségleteinek kielégítésén nem csupán azt érzi meg, ha a kelleténél kisebb mennyiségű munkát fejtett ki, de azt is, ha munkájának minősége nem alkalmazkodott kellőképpen az egész társadalom szükségleteihez.

Ha az egyén keveset dolgozik, s így keveset termel: erről csak ő maga tehet; arról azonban igazán nem tehet, hogy foglalkozásának minőségét nem tudta a társadalom összes szükségleteinek megfelelően megválasztani. Egy szegény csizmadiától nem lehet azt kívánni, hogy az egész társadalmi fogyasztás és termelés fölött áttekintése legyen, ám erre nemcsak ő nem képes, de úgyszólván senki sem az egész társadalom tagjai közül.

Az árútermelés szervezete anarchikus szervezet. Hiányzik belőle minden olyan szerv, amelynek feladata a termelés, s a széjjelosztás egységes vezetése volna. Mennyileges tekintetben egy ilyen szerv teljesen fölösleges: az egyének saját szükségleteik kényszere alatt dolgoznak és mennyileges széjjelosztás nincs. Minőleges tekintetben már inkább elkelne egy ilyen szerv, ámbár bizonyos, hogy az egyszerű árútermelés keretében (és eddig még mindig csak ilyenről van szó) tőke és bérmunka híjján a termelés anarchiája nem okozhat számbavehető zavarokat. Mert igaz ugyan, hogy a társadalom munkaszervezetét semmiféle tudatos beavatkozás nem alkalmazza a módosuló termelőföltételekhez és szükségletekhez, csupán a csereérték ingadozásai mutatnak irányt: de éppen ezért minden egyes árútermelő állandóan figyelemmel kíséri a csereértéket és idejekorán alkalmazkodik hozzá, mint valamely természeti törvényhez.

„Az árútermelésben látszólag mindenki önmaga számára dolgozik, és annak rendje és módja, amint egyik ember a másiknak termékeihez hozzájut, látszólag nem munkájuk társadalmi jellegéből következik, hanem magának a terméknek sajátosságaiából. A látszat nem azt mutatja, hogy a (csereviszonyban álló) fazekas és földműves egymásért dolgoznak, vagyis hogy a fazekasmunka és a földművelés az összesség számára szükséges munkanemek, hanem azt, hogy a fazekakban és a föld termékeiben misztikus tulajdonosságok lakoznak, melyek bizonyos körülmények között kicserélődé-

süket hozzák létre. Az árútermelés uralma alatt a személyeknek azon egymáshoz való viszonya, melyeket a munka társadalmi jellege hoz magával, tárgyak, t. i. termékek, egymáshoz való viszonyának látszik. Mindaddig, míg a termelés közvetlenül társadalmi termelés volt, a társadalom intézte és vezette, s ehhez képest a termelők egymáshoz való viszonya világos volt és félre nem ismerhető. Mihelyt azonban a munkák magánmunkákká váltak, melyeket a termelők egymástól függetlenül végeztek, mihelyt ezáltal a termelés tervszerűtlenné vált, a termelők egymáshoz való viszonya is a termékek egymáshoz való viszonya gyanánt kezdett mutatkozni. Ettől kezdve a termelők egymáshoz való viszonyának meghatározása nem állott többé a termelők hatalmában; ez a viszony az emberek akaratától függetlenül fejlődött; a társadalmi hatalmak az emberek feje fölé nőttek . . .”*

Szóval az árútermelés imént leírt alakjának, mint társadalmi munkaszervezetnek jelentékeny hiányossága van, mely azonban, mint említve volt, nem szükségszerű tartozéka az egyszerű árútermelésnek, s ennek magasabbrendű szövetkezeti fejlődésével ki is küszöbölődik. Tőle eltekintve az egyszerű árútermelést oly szervezet gyanánt ismertük meg, melyben a munkás az ő munkájának teljes gyümölcsét élvezi, olyan alakban, amilyenben neki tetszik, s emellett tökéletes gazdasági szabadságot élvez; munkára csupán saját szükségletei kényszerítik, de ezek aztán teljes erejükkel. Ezek nagyon előnyös sajátságok; azon társadalmi szervezet, melyben érvényre jutnak, alkalmas arra, hogy minden egyént erőinek, képességeinek legjobb kifejtésére ösztönözzön, s egyszersmind az adott termelőmód mellett elérhető legnagyobb életöröm befogadására képesítsen.

A modern civilizált társadalom szervezete: árútermelés. De az egyszerű árútermelés sajátságai közül épen azokat, melyek a dolgozó egyén jólétét és szabadságát foglalják magukban, hiába keressük benne. Csak kevés számú esetben tapasztalhatjuk, hogy a dolgozók munkájuk teljes termékét élveznék; a szabály az, hogy a termék egy jelentékeny részét elveszik tőlük; a termék rendszerint nem a munkásnak, hanem egy más, nem dolgozó egyénnek tulajdonát alkotja. Tapasztaljuk egyszersmind a dolgozó emberek szabadságának sok mindenféle megnyirbálását részint önkény, részint korrupció útján. Mindezek a jelenségek azzal a már említett ténnyel függenek össze, hogy a mai társadalomban nem az egyszerű, hanem a kapitalisztikus árútermelés uralkodik.

* Karl Kautsky: *Karl Marx ökonomische Lehren*. Stuttgart, 1904.13/14 l.

II. Pénz és tőke.

Mielőtt a kapitalisztikus munkaszervezetre térnénk: tisztáznunk kell néhány közbeeső fogalmat.

A csere: minőleges széjjelosztás. Mivel azonban e széjjelosztást nem valamely központi szerv hajtja végre, hanem egymástól elszigetelt, csupán két egyénre kiterjeszkedő csereesetekben foly le: végmenetele sok nehézséggel és súrlódással van egybekötve. Az egyén csak egyféle jószágot termel, holott sok különfélét fogyaszt, tehát sok ezeket termelő egyénnel kell érintkezésbe lépnie. Ezek között bajos azokat megtalálnia, kiknek éppen az ő termékére van szükségük. És ha már talált egyet-egyét: sokszor még így sem jöhet létre a csere, mert a kicserélendő tárgyak egyenlőtlen munkamennyiségeket tartalmaznak és olyanok, hogy egyiket sem lehet kár nélkül széjjeldarabolni.

Ezeket a nehézségeket a pénz segít. A pénz: olyan áru, amelynek csupán mennyisége van, minősége nincs. Mivel nincs minősége: mindenki elfogadja. Mivel pedig mennyisége van, bármilyen áruval ki lehet cserélni, leszámolván az áruért annyi pénzdarabot, amennyinek összege az áruval egyenlő munkamennyiséget tartalmaz.

Hogy a pénznek mennyisége van: ezt úgy értsük, hogy minden darabjának termelése bizonyos munkába került, épúgy, mint bármely más áru termelése. Hogy azonban minősége nincs: ezt nem úgy kell érteni, mintha a pénz gyanánt szolgáló áru semmiféle, a társadalomban meglevő szükséglet kielégítésére alkalmas nem volna. Sőt egy ilyen tárgyat (pl. valamely nemesfém-fedezet és kényszer-árfolyam nélkül való papírjegyet) egyáltalán senki sem fogadna el pénz gyanánt. Csak olyan árut fogad el mindenki pénz gyanánt, mely egyszersmind valamely szükséglet kielégítésére alkalmas s ilyen célra állandóan keresik is, továbbá emellett valóban annyi munkába kerül a termelése, amennyi értéket reprezentál. Ámde a csereforgalom eltekint a pénz gyanánt szolgáló áru (pl. nemesfém) sajátos használati értékétől; a cserélő nem azért fogadja el, hogy használja, hanem hogy tovább adja más árúk ellenében. A pénz tehát a minőség nélkül való társadalmi átlagmunka, átlagosan kiadott emberi fáradság megtestesülése.

A pénz által közvetített csereforgalomban a cserélők pénzben fejezik ki azon viszonyt, melyben árúik kicserélésre kerülnek. Az árúknak áruk van; ár: azon pénzösszeg, melyet az áruért kérnek vagy adnak s amely, noha majdnem sohasem egyenlő a csereértékkel: állandóan a csereérték körül ingadozik és többé-kevésbé mindig megközelíti azt.

A pénz föllépésével a csereaktus két részre oszlik: eladásra és vételre. Az egyszerű árútermelő eladja árúját pénzért s a kapott pénzen vesz ismét olyan árúkat, melyek szükségleteinek kielégítésére kellenek. A pénz maga csak mint csereeszköz érdekli őt, mely a termeléstől a fogyasztáshoz vezető utat megrövidíti. Az egyszerű árútermelőnek a csereforgalomban való szerepe a termeléssel — illetve a termelt áruval — kezdődik, s a fogyasztással, illetve a fogyasztás céljára vásárolt áruval befejeződik. Ha az árút A-val, a pénzt P-vel jelöljük, az egyszerű árútermelés cserefolyamatát:

$$\text{Á} — \text{P} — \text{Á}$$

képlet fejezi ki. A pénz csak eszköz a cseréhez, csak szolgálja, nem pedig ura a dolgozó egyénnek.

Mivel azonban a pénzt könnyen félre lehet rakni és bármikor be lehet váltani tetszés szerint való árúkra: a pénzforgalom terjeszkedésével kifejlődik egyfelől a takarékoság, másfelől a pénzszerzésre való törekvés. Hovatovább akadnak olyan egyének, kik magát a pénzt igyekeznek pénzszerzésre fölhasználni. Amennyiben ez megtörténik: az árúforgalomban a cserefolyamatnak egy egészen új, a főt leírttól lényegesen különböző típusa jelen meg.

A pénz tulajdonosa, ki pénzével pénzt akar szerezni, akit közönségesen kapitalistának neveznek, megvesz bizonyos mennyiséget valamely árúból. Ha az egyszerű árútermelő árút vásárol: azért teszi, hogy amit vett, használja és elfogyassza. Őt tehát a vételnél az árú használati értéke érdekli. A kapitalista azonban azért veszi az árút, hogy ismét eladja. Őt tehát közvetlenül csak az árú csereértéke érdekli; a használati érték csak annyiban, hogy olyan árún, amelynek nincs használati értéke, nem tudna túladni. Pénzért árút vesz s az árút ismét pénzzé teszi. Ez a cserefolyamat tehát a pénzből indul ki s a pénzbe tér vissza. Képlete:

$$\text{P} — \text{Á} — \text{P}.$$

Ez tehát épen fordítottja az egyszerű cserefolyamat $\text{A} — \text{P} — \text{A}$ képletének. A lényeges különbség azonban, mely a kettőt egymástól elválasztja, a következőkben áll.

Az egyszerű cserefolyamat árúból indul ki és árúba tér vissza. A termelt és eladott árú azonban minőségileg különbözik a fogyasztás céljára bevásárolt árutól. A cserefolyamat hajtóerejét a két árú minőleges különbsége, egymástól eltérő használati értéke adja.

A kapitalisztikus cserefolyamat pénzből indul ki és pénzbe tér vissza. A pénznek azonban, tudjuk, nincs minősége, csak mennyisége. Ehhez képest a kapitalistát nem vezetheti az a cél, hogy egy bizonyos használati értéket, ami nem kell neki, egy más, megkívánt használati

értékre fölváltson. Ha egy árukészletért kiadott száz aranyat, s a készletet eladván, visszakapta a száz aranyat: ezzel semmi olyan eredményt el nem ért, amiért adnia-vennie érdemes lett volna, hacsak a vétel és eladás már magában nem okozott neki élvezetet. Ilyenforma viszonyok között nem volna érdemes kapitalistának lenni. Csak azon esetben ad ki a kapitalista valamely árukészletért 100 aranyat, ha kilátása van rá, hogy az illető árút a vételárnál drágábban, például 110 aranyért adhatja el. A kapitalisztikus cserefolyamat hajtóerejét tehát nem a használati érték, hanem a csereérték, illetőleg ennek mennyiségbeli változása adja meg.

A fenti példában szereplő 100 arany: tőke, vagyis új érték szerzése végett forgatott értékmennyiség. A 10 arany, mellyel megszorodott: nyereség. Ha az utóbbit p -vel jelöljük, a kapitalisztikus cserefolyamat képlete a következőképen alakul:

$$P - \dot{A} - P + p.$$

Mikép volt azonban lehetséges, hogy a pénz az adásvétel folyamán megszorodott? Ez csak úgy történhetett, hogy a kapitalista az árút értéken alul vette, és értékével egyenlő áron adta el, vagy pedig úgy, hogy értékével egyenlő áron vette és értékén felül adta el.*

Tegyük föl, hogy értékén alul vette. Hogy ment ez végbe? Az árú termelése ugyanannyi munkába került, mint 110 aranyérem termelése. A kapitalista azonban csak 100 aranyérmet adott az árúért. Mikor ezen az áron megkapta az árút: birtokába jutott — minden ellenszolgáltatás nélkül — akkora munkamennyiségnek, amennyi 10 aranyéremben testesül meg. Aki az árút termelte: ezt a munkát nem önmagáért végezte, hanem a kapitalistáért. Az árú $\frac{1}{11}$ részét odaadta a kapitalistának, anélkül, hogy bármilyen más, hasonló munka árán termelt árút kapott volna érte. Tehát itt — a termék $\frac{1}{11}$ részének erejéig — nem minőleges, hanem mennyileges széjjelosztás történt, nem kétoldalú, hanem egyoldalú szolgáltatás.

Hasonló az eset, ha a kapitalista teljes értékében fizette meg ugyan az árút (mely ezen másik föltevés szerint 100 aranyat ér), de értékén fölül adta el. Ebben az esetben az árú megvásárlója adott a kapitalistának, ellenszolgáltatás nélkül, 10 aranyéremben foglalt munkamennyiséget.

Tehát a kapitalisztikus cserefolyamat nem tisztán minőleges, hanem részben mennyileges széjjelosztás. S ehhez képest nem tiszta cserefolyamat. Mert a csere fogalma egyenlő csereértékű

* A mit a pénzről és a tőkéről idáig mondtunk, mint az olvasó bizonyosan látja, teljesen marxi gondolat.

jóságok tisztán minőleges széjjelosztásál tartalmazza. Tiszta cserefolyamatnak csupán az egyszerű cserefolyamatot lehet tekinteni. *

Ha tehát előbb különösnek találtuk, hogy egy árútermelő szervezetben, amilyen a modern társadalom, a dolgozóktól a munkatermék egy részét ellenszolgáltatás nélkül el lehessen venni: most már megérthetjük, hogy ez a kapitalisztikus cserefolyamat segítségével kényelmesen megtörténhetik. Tényleg, a modern társadalom csereforgalmának túlnyomó része kapitalisztikus cserefolyamatok útján bonyolódik le.

Vannak ezek között a kapitalisztikus ($P - A - P + p$) cserefolyamatok között olyanok, melyekben a nyereség az eladás alkalmával képződik, amennyiben a kapitalista értéken fölül fizeteti meg a vevővel az árút. Vannak ismét olyanok, melyekben már a vétel megtörténtével készen áll a nyereség, amennyiben a kapitalista értéken alul vásárolja az árút. Az utóbbiaknak legsajátosabb és épen a kifejlett modern kapitalizmust jellemző alakját látjuk akkor, midőn a termelő mint bér munkás, az árút, mely a kapitalistáé lesz, a kapitalista gyártelepén vagy gazdaságában, a kapitalista tulajdonát alkotó munkaeszközökkel termeli. Az így készülő árú már a termelés pillanatában a tőkés tulajdonát alkotja, ki a munkástól nem is az árút veszi meg, hanem már az árú készítéséhez szükséges munkaerőt, melyet persze a termelt árú értékén alul fizet meg. Az ilyen munkáltató kapitalista nyeresége nem megfizetetlen csereértékből, hanem megfizetetlen eleven munkából áll, amely utóbbi persze a kapitalista termelő telepén csereértékké válik.

Vannak végül olyan kapitalisztikus cserefolyamatok, melyekben a nyereség egy része a vétel, másik része az eladás alkalmával képződik, mikor tehát a kapitalista az árút olcsóbban szerezte és drágábban adta el a benne levő munka mennyiségénél.

Tudjuk azonban, hogy a csere nem kényszerű széjjelosztás. Ak valamely csereügyletbe nem akar belemenni: egyszerűen otthagyja az ajánlattevőt. Miért van mégis, hogy a modern árú termelő társadalom dolgozó rétegei, a kapitalisztikus csereügyletek passzív résztvevői nem vonják ki magukat ezekből a rájuk nézve igen nagy mértékben hátrányos ügyletekből?

Mert nyilvánvaló, hogy a kapitalisztikus cserefolyamathoz kettő kell: a kapitalista, aki drágán adja el, amit olcsón vett, és a másik fél, aki hajlandó az árút értékén alul odaadni vagy értékén fölül megfizetni. Ahol ilyen egyének nincsenek: ott a kapitalisztikus cserefolyamat hajtóereje, a nyereség is hiányzik.

Bizonyos továbbá, hogy az emberek milliói nem a maguk jószán-

* Oppenheimer Franz az egyszerű árútermelést helyes érzékkel *reine Wirtschaft*-nak nevezi.

tából vállalják az olcsón eladó és drágán fizető fél szerepét. Itt valami kényszerítő eszköz működik, melynek forrását azonban hiába keressük a pénzforgalom kifejlődésében, s a takarékoságban, mely tőkék fölhalmozódására vezet. A tőke fölhalmozása egymagában még nem kényszeríti az embereket arra, hogy a fölhalmozónak olcsón adjanak el és drágán vegyenek tőle. Mi a tőke? A csereérték egy adott tömege, mely hol pénz, hol árú alakját ölti fel, aszerint, amint forgásának egyik vagy másik fázisához jutott. A pénz azonban maga is árú lévén: a tőke anyagát voltaképen árútömegek alkotják. Gondoltnak is képtelenség, hogy az esetben, ha különben meg volna a szabad termelésnek és árusításnak minden föltétele: az emberek millióit pusztán bizonyos árútömegek fölhalmozása által szolgásra lehessen kényszeríteni.

Az árútermelés csupán formai lehetőségét adja meg a kapitalizmusnak. Hogy ez a forma testet öltjön, s az egész társadalom fölött uralomra jusson: ehhez egy legyőzhetetlen erejű, kényszerítő hatalom szükséges.

Ez a kényszerítő hatalom: a tápszerekben való szükség.

Dániel Arnold.

(Második és befejező közlemény a következő számban.)

